

ANDRZEJ WAŁKÓWSKI

Katedra Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej

Uniwersytet Łódzki

e-mail: andrzej.walkowski@uni.lodz.pl

Nowe spojrzenie na gospodarkę krzyżacką; Jan Gancewski, *Folwarki państwa zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1466–1525. Struktura – produkcja – przemiany – reformy – znaczenie*, wyd. Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego oraz Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Olsztynie, Olsztyn 2012, ss. 354

Na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w. częstym widokiem na ulicach miast Polski zachodniej i północnej był wielki transparent. Przedstawiał on pobjowisko, a na pierwszym planie dwa podziurawione hełmy. Jeden, typowy dla Wehrmahtu, drugi – średniowieczny, krzyżacki. Dodatkowo umieszczono dwie daty: 1945 i 1410. Na jednym z tych hełmów siedział kruk. Przekaz transparentu był jasny. Udział Polski w zwycięstwie nad III Rzeszą był kontynuacją wiktorii grunwaldzkiej. Jednocześnie wyrażano głęboką obawę przed ekspansją Niemiec na Wschód, którą mieli rozpocząć Krzyżacy. Ich siła i sukcesy były spowodowane bez wątpienia dobrą organizacją gospodarki państwa zakonnego. Próby przybliżenia problematyki ekonomicznej schyłkowego okresu tego państwa podjął się Jan Gancewski.

Autor recenzowanego opracowania jest znanym badaczem zagadnień podstaw gospodarczych zakonu krzyżackiego, o czym świadczą jego opracowa-

nia ośrodków ekonomicznych: w Pisz¹, na pograniczu z Mazowszem², czy na ziemi chełmińskiej³. W kontekście organizacji życia państwa krzyżackiego interesują go nie tylko sprawy ekonomiczne, ale i źródłoznawcze⁴. W tym układzie należy uznać osobę Autora za w pełni kompetentną do opracowania recenzowanej pracy i można spodziewać się nowatorskich, uzasadnionych wniosków.

Cele pracy, jakie sobie postawił Jan Gancewski w pełni wyczerpują temat. Na początek Autor zaplanował omówienie struktury państwa krzyżackiego od 1466 r. w zakresie ośrodków gospodarczych wraz z ich wewnętrzną budową. Sprawa dotyczy agend związanych z zamkami i dominiami krzyżackimi. Dalej badacz zamierza scharakteryzować zamki i przedzamcza krzyżackie jako ośrodki gospodarcze, stanowiące swoiste, lokalne centra ekonomiczne. Duży nacisk zostanie położony na kwestię folwarków przy zamkach krzyżackich – omówienie pod kątem profili produkcji, struktury obiektowej i funkcji jej poszczególnych elementów. Wreszcie nastąpi ocena ich potencjału produkcyjnego (s. 6). Wielka rola folwarku narzuca też inny problem, a mianowicie sprawę przekształceń własnościowych związanych z tymi dobrami, które trzeba omówić z uwzględnieniem ich podstaw prawnych, nie pomijając transakcji kupna – sprzedaży (s. 6). Osobnym zagadnieniem jest sprawa profili produkcji oraz ich wielkości. Wreszcie problem samego Królewca, który w okresie od 1466 do 1525 r. był ośrodkiem centralnym. Autor charakteryzuje ekonomiczną rolę tego miasta pod kątem administracyjnym i polityczno-reformatorskim (s. 8). Nie bez znaczenia jest zagadnienie podstawowego podmiotu gospodarki – ludzi. Chodzi o analizę struktur społecznych przyczyniających się do napędu ekonomiki folwarków, pozycji prawnej poszczególnych kategorii ludności, ich obowiązków i pracy (s. 7-8). Jak już wspomniałem, cele pracy wyczerpują w pełni temat badawczy. Autor wprowadza nas w ogólną sytuację gospodarki folwarczej od 1466 r., aby następnie przybliżyć nam gospodarcze relacje zamku, przedzamcza i związanych

¹ J. Gancewski, *Zamek krzyżacki w Pisz jako ośrodek gospodarczy*, cz. 1: *Początki zamku, osady i gospodarki. Związki gospodarcze Zakonu z ludnością ziemi piskiej oraz działalność gospodarcza zamku do wojny trzynastoletniej*, „Znad Pisy” 2003, t. XII, s. 44-50.

² Tenże, *Ośrodki gospodarcze zakonu krzyżackiego nad granicą z Mazowszem na przełomie XV i XVI wieku. Struktura, produkcja, funkcjonowanie i próby reform*, [w:] *Pogranicze polsko-pruskie i krzyżackie*, cz. 2, Materiały z sesji, Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek – Brodnica 2007, s. 135-152.

³ Tenże, *Znaczenie gospodarcze przedzamczy krzyżackich w ziemi chełmińskiej do wojny trzynastoletniej*, „Echa Przeszłości” 2000, t. 1, s. 27-39.

⁴ Tenże, *Obraz życia państwa krzyżackiego, Prus i Królewca w świetle pisarstwa kronikarskiego, dotyczącego końca XV i XVI wieku. Charakterystyka form i problematyki zawartej w Aufzeichnungen des 16. Jahrhunderts zur Geschichte Preussens*, [w:] *Piśmiennictwo pragmatyczne w Polsce do końca XVIII wieku na tle powszechnym*, red. J. Gancewski, A. Wałkowski, Olsztyn 2006, s. 69-76.

z nimi folwarków. Mamy więc prezentację ich stanu niejako „na starcie” wraz z wewnętrzną strukturą. Ukazano także zmiany własnościowe tych gospodarstw oraz profile produkcji. Widzimy znaczenie Królewca jako centrum państwa krzyżackiego wobec gospodarki folwarcznej i wreszcie poznajemy gospodarzy, czyli kategorie ludności z nią związanej. Widać strukturę, stosunki własnościowe, zarząd i ludzi pracujących w określonym obszarze ekonomicznym – czyli wszystko to, co służy jego charakterystyce.

Literatura naukowa została zebrana w bibliografii na około 18 stronach. To dużo. Na czoło wysuwają się syntezy i monografie państwa krzyżackiego – Gerarda Labudy, Mariana Biskupa, czy Romana Czai, ewentualnie Karola Górskiego. Inny kierunek wykorzystanych pozycji, to prace dotyczące początków organizacji władzy zakonnej i gospodarki (Marian Dygo, Udo Arnold). Najważniejsza ze względu na treść recenzowanej pracy wydaje się literatura z zakresu historii społeczno-gospodarczej (o stosunkach własnościowych, kolonizacji, lokacji – np. Wiesław Długokęcki). Następne grupy zagadnień poruszanych przez wykorzystane pozycje dotyczą struktury administracyjnej i kompetencji poszczególnych organów władzy oraz rozwoju władztwa terytorialnego (np. Sławomir Józwiak). Jan Gancewski zbierając opracowania do swojej pracy nie pominął także tych publikacji, które interesowały się gospodarką miejską i polityką zagraniczną zakonu. Trzeba przy tym podkreślić, że Badacz sięgnął nie tylko po prace polskie i niemieckie czasów współczesnych, ale uwzględnił publikacje przedwojenne, zwłaszcza te o charakterze regionalnym. Z własnej praktyki (dotyczy to moich badań średniowiecznego Śląska) wiem jak są to ważne i cenne opracowania, będące często w swoich tematach pracami pionierskimi i zawsze opartymi na solidnej podstawie źródłowej. Dobór literatury jest pełny – mamy pozycje, które przedstawiają ogólnie dzieje zakonu (syntezy), zagadnienia z zakresu historii państwa i prawa, szerokie spektrum problematyki społeczno-gospodarczej i problemy związane z polityką zagraniczną. Są to więc prace ze wszystkich obszarów, które pozwalają na solidną monografię folwarcznej gospodarki. Jednocześnie, co Autor słusznie zauważył, że nie ma jak dotąd podobnego opracowania tematu. Jedynie praca Lothara Dralle z 1975 r. dotyka problematyki folwarków w podobnym, ale krótszym (do 1497 r.) okresie⁵, obejmuje nie tylko mniejszy odcinek czasu, ale jest oparta na niepełnej podstawie źródłowej (s. 8). W tym układzie podjęcie tematyki wydaje się uzasadnione, a praca w pełni nowatorska.

⁵ L. Dralle, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach II Thoner Frieden. Untersuchungen zur ökonomischen und ständepolitischen Geschichte Alterpreußens zwischen 1466 und 1497*, Wiesbaden 1975, passim.

Zachodzi oczywiście pytanie, czy podjęty przez Jana Gancewskiego temat posiada dostateczną podstawę źródłową. Mówiąc krótko, czy mamy źródła, aby zrealizować postawione cele badawcze? Analiza zebranych na prawie czterech stronach bibliografii źródeł skłania do pozytywnej odpowiedzi na to pytanie. Dominują przekazy natury dokumentacyjnej, co przy historii społeczno-gospodarczej jest normą. Spośród źródeł rękopiśmiennych przeważają archiwalia. Z polskich dotyczą one AGAD, AP w Gdańsku i Olsztynie. Widać tutaj wpływ perzynencji materiałów. Jednak szczególnie bogata część, to archiwalia w Niemczech – głównie tajne archiwum w Dahlem, ale także w Austrii – Deutschordens Zentral Archiv in Wien. Wśród źródeł wydanych drukiem również dominują przekazy dokumentacyjne, ale spotykamy też narracyjne – m.in. szereg różnorodnych kronik. Obrazują one przede wszystkim politykę wewnętrzną prowadzoną z Królewca. Ponieważ tego rodzaju praca nie może się obyć bez rozważań dotyczących przekształceń własnościowych obszarów ziemskich, Autor uzupełnił swoją podstawę źródłową o materiały kartograficzne z Instytutu Herdera w Marburgu. Tak obfity zestaw źródeł i szerokie spektrum ich rodzajów oraz gatunków stanowią prognostyk dobrze uzasadnionej erudycyjnie pracy.

Ramy chronologiczne podjętego tematu obejmujące lata 1466–1525 są w pełni uzasadnione. Drugi pokój toruński znacznie zmieniał obszar krzyżacki, który faktycznie został ograniczony. Natomiast rok 1525 – traktat krakowski zakończył istnienie zakonnego państwa, które przekształciło się w kraj świecki. Okres ten stanowi pewien logicznie zamknięty, ostatni etap istnienia państwa krzyżackiego w Prusach. Jednocześnie wyznacza ramy terytorialne rozważań, które dotyczą już znacznie okrojonego tworu do wschodniej części Prus. W tym układzie nie tylko ramy chronologiczne, ale i geograficzne są w pełni uzasadnione.

Struktura pracy w pełni służy celom badawczym. Pierwszy rozdział stanowi swego rodzaju wprowadzenie „na folwark”. Poznajemy strukturę folwarków i ich rodzaje – przyzamkowe i domenalne. Rozdział ten poświęcony jest także relacjom zamku i przedzamcza z folwarkami i innymi tworami, które wiążą się z gospodarką folwarczną – podmioty odpowiadające za eksploatację lasów i młyny. Natomiast rozdział drugi mówi o przekształceniach własnościowych dotyczących folwarków. Trzeci rozdział ujmuje gospodarkę folwarczną pod kątem asortymentu i ilości produkcji. Rozdział czwarty dotyczy produkcji rolnej zarówno pod względem upraw jak i hodowli. Uwzględniono w nim także areał, narzędzia i sprzęt rolny oraz (co najważniejsze) rentowność gospodarowania. Piąty poświęcono m.in. roli Królewca jako ośrodka zarządzającego folwarczną gospodarką zakonu (reformy, zarząd, kontrola). Szósty rozdział mówi o personelu obsługującym folwarki z podziałem na kategorie. Pracę uzupełniono

o zestawienie folwarków w Prusach, w latach 1466–1525 (s. 269–306). Zestawienie ma charakter alfabetyczny według nazw miejscowości lub folwarku. Jest ono tabelaryczne, a kolejne kolumny dotyczą – nazwy miejscowości (folwarku), miejsca w strukturze administracyjnej (komturstwo, prokuratorstwo, okręg), rodzaju folwarku (prywatny, dzierżawiony) oraz uwag i datacji wzmianki dotyczącej danego ośrodka. Jest to dobra dokumentacja rozważań Autora. Pracę ponadto uzupełniono licznymi ilustracjami stanowiącymi plany folwarków i mapę ich rozmieszczenia.

Rozdział I *Zamki, przedzamcza i folwarki jako ośrodki gospodarki krzyżackiej* (s. 28–99) jest, jak już wspomniałem, wprowadzeniem. Rozpoczyna się on częścią wstępną, gdzie Autor przedstawia strukturę własnościową folwarków i ich rodzaje. Dzięki temu wiemy dokładnie czym jest jego przedmiot badań. Dalej badacz przedstawił egzystencję folwarków przyzamkowych i domenalnych na wybranych przykładach od 1466 r. Udowodnił istnienie tych dwóch podstawowych typów folwarków w badanym okresie. Wykazał również, że sytuacja ekonomiczna zakonu po II pokoju toruńskim sprzyjała pojawieniu się i trzeciego typu – folwarku prywatnego, zarówno w formie dzierżawy jak i własności. Jan Gancewski omawiając poszczególne przykłady zakonnych folwarków udowodnił, że były one pod względem areału dużymi ośrodkami o profilach produkcji – zbożowej i hodowlanej. Jej udział i asortyment zależały od warunków naturalnych (położenia folwarku) i celów administracyjnych dyktowanych potrzebami określonych produktów. Była możliwa specjalizacja produkcji zwłaszcza w zakresie hodowli – np. konie (Kobyła Buda – s. 76) lub określonych upraw (winna latorośl – Pasłek – s. 59). Strategia ich gospodarowania miała zarówno naturalny charakter (wyżywienie konwentu) jak i towarowy. Wnioski Autora zostały uzasadnione szeroką podstawą źródłową opartą na przekazach dokumentacyjnych (rachunki, wizytacje). W sposób przekonywujący podważył pogląd Hartmuta Boockmanna, jakoby określenie *Vorwerk* było kategorią typowo odźródłową, ponieważ dokumenty donacyjne z drugiej połowy XV stulecia stosują termin *Hof* (s. 30). Autor zauważył, że folwarki były nie tylko ośrodkami produkcji, ale też spełniały funkcje magazynowe. Omawiany rozdział poświęcono także strukturze funkcjonalnej obiektów gospodarczych w ramach kompleksów zamkowych, ich powiązaniu z folwarkami oraz współdziałającym z nimi urzędem gospodarczym i leśnym, jak i młynom. Podstawową zaletą wymienionego rozdziału są zestawienia liczby folwarków na obszarach poszczególnych komturstw, prokuratorstw, okręgów i wójtostw, elementów struktur gospodarczych zamku, przedzamcza, folwarków przyzamkowych i domenalnych, gospodarstw rybackich, młynów przyzamkowych i folwarcznych. Wszystkie te dane zostały bardzo solidnie udo-

kumentowane podstawą źródłową. Uważam, że jest to najcenniejsza część rozdziału, ponieważ historyk otrzymał ważne narzędzie w postaci rzeczowej wiedzy źródłowej dotyczącej konkretnych gospodarstw krzyżackich, z danymi ilościowymi i ich położeniem terytorialnym. Jest ono tym cenniejsze, że opiera się nie tylko na solidnej dokumentacji, ale w poważnym stopniu dostępnej poza granicami naszego kraju. Tym samym wielu badaczy uniknie kosztownych wyjazdów mając szanse na wykonanie rzetelnych opracowań dzięki wykorzystaniu danych zebranych i omówionych przez Jana Gancewskiego. Opracowując rolę gospodarczą zamku badacz udowodnił, że miała ona charakter administracyjny (zarządzanie dobrami) i magazynowy. Pojawia się też aspekt produkcyjny zamku – browar zamkowy. Generalnie zamek był jednak konsumentem wytworów z folwarku, a jego pomieszczenia gospodarcze stanowiły ostatnie ogniwo odbioru i ich przetwórstwa. Autor zauważył ciekawe zjawisko dotyczące soli – stosowanie dla niej osobnych pomieszczeń magazynowych i większe zużycie widać w zamkach nadgranicznych (s. 49). Jego zdaniem, wynikało to z faktu, że były one bardziej narażone na wojnę i musiały mieć większe, i na dłuższy czas zakonserwowane zapasy w celu wyżywienia dodatkowych sił zbrojnych. Omawiając przedzamczę Jan Gancewski podkreślił, że tam mieściło się najwięcej zakładów przetwarzających płody dostarczane z folwarków – młyny, słodownie, folusze itp. Ilość ich wyrobów była tak obfita, że przeznaczano je na wymianę krajową, albo na handel dalekosiężny, a w mniejszym stopniu na konsumpcję wewnętrzną. Omawiając rybołówstwo badacz zaznaczył, że gospodarstwa rybackie były jednostkami oddzielnymi od folwarków, ale czasami stanowiły one ich część pod względem położenia terytorialnego. Podobna sprawa miała się z urzędami leśnymi, które zachowując samodzielność mogły współpracować z folwarkami. Opisując młyny Autor zaznaczył, że umieszczano je przy zamku, ale mogły być usytuowane w innym miejscu, jeśli była tam możliwość wykorzystania siły wody. W takich sytuacjach zdarzało się występowanie dwóch młynów, a wtedy nie jeden raz obok młyna występował i tartak (np. Orzysz, 1516 r. – s. 75). Ogół wniosków i ustaleń dokonanych w omówionym rozdziale przez Jana Gancewskiego został solidnie udokumentowany i uzasadniony na podstawie literatury naukowej oraz źródeł tak, iż moim zdaniem, nie powinien on budzić wątpliwości.

Rozdział II *Zmiany funkcjonalne i własnościowo – prawne w obrębie folwarków* (s. 100-117) obejmuje zasady prawne nabywania folwarków, zmiany prawnowłasnościowe w ich obrębie, alienację (zastaw, sprzedaż) i wpływ przemian politycznych w państwie krzyżackim na wymienione zjawiska. Jako uzupełnienie mamy ogólny zarys sytuacji własnościowej folwarków po II pokoju toruń-

skim, ich strukturę oraz informacje o pozostałościach domenalnych po 1525 r. Jan Gancewski sformułował tutaj, jak sądzę szczególnie ważki pogląd. Otóż prawo do uzyskania folwarku posiadało dość liczne grono ludności – osadnicy niemieccy, wolni Prusowie, ale też i inne osoby w istniejących już ośrodkach gospodarczych. Proces alienacji folwarków przybrał na sile po II pokoju toruńskim. Te zmiany ekonomiczne miały swoje nieekonomiczne (polityczne) przyczyny. Po wojnie trzynastoletniej zakon był w trudnej sytuacji. Stopniały własne kadry, którym można było powierzyć kierowanie gospodarką, spadła dyscyplina wewnętrzna (procesy prowadzące do sekularyzacji). W tym układzie państwo zakonne szukało drogi odbudowy własnej potęgi poprzez „prywatyzację” swojej gospodarki. Pozbywało się kosztów administrowania nią, a zyskiwało czynsze i renty. Proces ten narastał od lat siedemdziesiątych XV w. (s. 112-113). Pogląd ten został udowodniony na podstawie analizy źródeł i literatury. Zasady alienacji folwarków i dóbr ziemskich normowały przepisy jeszcze z pierwszej połowy XV w. Początkowo decyzje w tej sprawie należały do wielkiego mistrza, ale koniec XV i początek XVI stulecia obniżyły rangę dostojnika podejmującego taką decyzję, nawet do stanowiska komtura. Autor zaznaczył także, że nadania folwarków i dóbr ziemskich mogły stanowić formę zapłaty dla osób poszkodowanych przez wojnę lub dla tych, którzy za służbę nie otrzymali wynagrodzenia. Jan Gancewski podkreślił, że struktura folwarków zależała od ich funkcji – rodzaju upraw, gatunku zwierząt hodowlanych. Jednak zawsze spotykamy trzy kategorie obiektów gospodarczych – produkcyjno-hodowlane, przetwórcze i magazynowe. Struktura folwarków okazała się trwała po 1525 – wiele z nich zachowało ją do czasów I wojny światowej na co badacz podaje udokumentowane przykłady (s. 114-116).

Rozdział III *Struktura folwarcznej gospodarki krzyżackiej pod względem kwalitatywnym i kwantytatywnym. Działalność gospodarcza w folwarkach* (s. 118-146) omawia aktywność folwarków pod kątem asortymentów produkcji i ich wielkości. Wśród kultur rolnych dominowały zboża, zaś jeśli chodzi o zwierzęta hodowlane, to preferowano owce, a na drugim miejscu bydło. Hodowla była na wysokim poziomie, ponieważ przekraczała zapotrzebowanie miejscowe i miała charakter towarowy. Jednak po wojnie trzynastoletniej hodowla owiec została ograniczona do specjalistycznych gospodarstw, a podstawą produkcji mięsa było bydło i trzoda chlewna. Rozdział zaopatrzone w obszerne zestawienia tabelaryczne prezentujące profile produkcji i ich wielkość. Kolumny tabeli zawierają nazwy folwarków, asortyment, dane liczbowe i datację. Wszystko to zostało precyzyjnie udokumentowane podstawą źródłową. To, moim zdaniem,

najcenniejsza część rozdziału, ponieważ służy danymi wiarygodnymi i bardzo dokładnymi pozyskanymi ze źródeł, które można wykorzystać w badaniach nad historią rolnictwa i kultur uprawnych.

Rozdział IV *Areal uprawny folwarków oraz wartość i dochodowość produkcji folwarcznej* (s. 147-184) jest nie mniej ważny niż inne, ponieważ porusza kwestię strategiczną – dochodowość gospodarowania. Autor udowodnił, że wyższą rentowność posiadały folwarki związane z kompleksami zamkowymi. Nie musiały one dostarczać płodów do magazynów komturów i siedziby wielkiego mistrza. To pozwalało na zbywanie większych nadwyżek. Jan Gancewski dowiódł, że główny udział w tworzeniu dochodów folwarcznych miała hodowla koni, na dalszym miejscu bydła i owiec. Od 1466 r. to źródło dochodów miało coraz większe znaczenie.

W rozdziale V *Zarządzanie gospodarką w nowym wymiarze państwa krzyżackiego po 1466 roku. Zarząd folwarczny* (s. 185-220) Autor podjął się charakterystyki Królewca jako stołecznego miasta i zarazem centrum posiadającego wpływ na różne sfery życia krzyżackiego państwa. Przede wszystkim najważniejsza okazuje się rola administracyjno-gospodarcza (menadżerska) Królewca jako siedziby dworu wielkiego mistrza. Ponadto badacz podjął się omówienia prób reform dotyczących gospodarki w państwie krzyżackim. Przedstawił osoby, urzędy i stanowiska, które miały wpływ na stan gospodarki, uwzględniając wielkich mistrzów, wizytatorów i realizację samych wizytacji. Wykorzystywanie w tego rodzaju rozważaniach źródeł, jakimi są normy prawne niesie ze sobą pewne niebezpieczeństwo. Przyjmowanie wymienionych w nich regulacji jako prawdy materialnej może prowadzić do fałszywych wniosków. Norma prawna stanowi bowiem postulat pewnych zachowań, które w praktyce mogły być odmienne (nie przestrzegano norm), bądź które usiłowano wymusić prawem (czyli przed jego ustanowieniem postępowano inaczej, nawet odwrotnie niż zalecano). Jan Gancewski uniknął tego niebezpieczeństwa, ponieważ podstawę źródłową uzupełnił o przekazy epistolarne, a przede wszystkim narracyjne. Tym samym uzyskał nie tylko możliwość weryfikacji faktów źródłowych, ale również zarysował obszerną panoramę polityczną zarządu gospodarką krzyżacką. Dzięki temu jego ustalenia w omawianym rozdziale można uznać za uzasadnione.

Rozdział VI (i ostatni) *Siła robocza i administracja niższego szczebla w funkcjonowaniu folwarku krzyżackiego w latach 1466–1525* (s. 221-255) wychodzi od podziału ludzi związanych z folwarkami na zarządzających (przede wszystkim członkowie zakonu) i pracujących fizycznie, którymi były w większości osoby niezwiązane korporacyjnie z zakonem. Inna kategoria podziału przebiega ze względu na stosunek do własności folwarku. Podstawą źródłową do dziejów

ludności folwarcznej są przede wszystkim inwentarze i rozporządzenia. Autor zaznaczył, że cechą pozycji prawnej ludności folwarcznej było dążenie władz zakonnych do ograniczenia jej wolności i objęcie przymusem pozaekonomicznym. Dotyczyło to szczególnie okresu przed wojną trzynastoletnią. Natomiast czasy późniejsze, to większa rola czynnika ekonomicznego w eksploatacji ludności – wzrost znaczenia pieniężnych, fiskalnych obciążeń za określone przejawy działalności gospodarczej. Ponadto badacz udowodnił, że sytuacja ludności pruskiej była zależna od zmian w koniunkturze gospodarczej w państwie. Były okresy, że bez jej pracy gospodarka zakonna nie mogła się obyć. Bywały też i czasy, kiedy sztucznie ograniczano dostęp do pracy z racji jej braku, w celu zapewnienia zatrudnienia ludności osadniczej z Europy Zachodniej (s. 243). Po wojnie trzynastoletniej coraz częściej decydowano się na przyjęcie swobodniejszego sposobu gospodarowania polegającego na alienacji dóbr (dzierżawa i sprzedaż) ze względu na spadek ludności zdolnej do wykonywania świadczeń. Nie bez znaczenia były długi i koszty związane z wojną trzynastoletnią. Efektem tych zmian był wzrost kategorii ludności uczestniczącej w gospodarce folwarcznej, którą określamy jako dzierżawców i posiadaczy. Prowadziło to do pojawienia się nowej warstwy społecznej – szlachty pruskiej, będącej już cechą nowożytnych Prus.

W recenzji wypadałoby wskazać najważniejszy rozdział w pracy. Świadomie uchyliłem się od tego, ponieważ każdy z omówionych rozdziałów jest w równym stopniu istotny. Rozważania społeczno-gospodarcze o charakterze strukturalnym, kiedy poszczególnym rozdziałom przypisujemy określone struktury lub ich elementy powodują, że dla opisanego zjawiska każdy z nich jest jednakowo ważny. Dobór celów i przyporządkowanie im konkretnych rozdziałów dokonany przez Jana Gancewskiego w pełni wyczerpuje temat i jednocześnie nie stanowi zbędnego, nie na temat obciążenia pracy. Omówiono wszystko, co jest związane z tematem i tylko z tematem – ani za mało, ani za dużo lecz właśnie tyle ile potrzeba.

Autor wyróżnił podstawowe trzy typy folwarków – przyzamkowe, domenalne i prywatne. Udowodnił w sposób niebudzący wątpliwości w sensie doboru literatury, źródeł i metod, że sytuacja polityczna oraz ekonomiczna państwa krzyżackiego po wojnie trzynastoletniej powodowała wzrost udziału tej trzeciej kategorii. Wykazał, że największe nasycenie folwarkami prywatnymi dotyczyło komturstw – królewieckiego, pokarmińskiego i bałgijskiego. Z innych komturstw wysoki udział takich folwarków dotyczył: Ostródy i Morąga, zaś słabiej Pasłęku i Kętrzyna. Po stracie Malborka, od 1457 r. głównym ośrodkiem zarządzania gospodarką i handlem stał się Królewiec – centralna siedziba wielkiego mistrza. Jednak, jak słusznie zauważył Autor nie należy przeceniać menadżerskiej roli tego

ośrodka, ponieważ w tym czasie następowała decentralizacja zarządzania ekonomiką zakonną. Strategia gospodarcza Krzyżaków bardziej nastawiała się na zysk z czynszów niż z własnych form gospodarowania. Zmiany własnościowe folwarków i kategorii ludności związanych z nimi prowadziły do powstania szlachty nowopruskiej. Szczególną choć nie jedyną wartością pracy Jana Gancewskiego jest przybliżenie polskiej nauce historycznej wiedzy źródłowej znajdującej się w przekazach zagranicznych, niemieckich, zwłaszcza w archiwum w Dahlem. Dzięki temu można będzie ją wykorzystać, często bez konieczności kosztownych (podróże) lub długotrwałych (sprowadzane kopii reprograficznych) kwerend. Trzeba przy tym podkreślić, że nie tylko podstawa źródłowa, ale podejście metodologiczne Autora czynią z pracy pełnowartościową i obszerną monografię. Jest to przy tym opracowanie w pełni nowatorskie pokazujące zmiany społeczno-gospodarcze, które stanowiły o kształcie Prus nowożytnych.